

השבעתי אותך

הצעה מעשית לביטוי הדדיות במעמד הקידושין

אריאל ליכטרמן¹

סוגיית יחסה של היהדות לתמורה במעמד האישה היא נושא נפוץ הנידון במרחב השיח היהודי העכשווי, הבית-מדרשי והכללי כאחד, ובמיוחד בקרב בעלי תודעת 'מודרניות' מודגשת ומפורשת. במאמר זה ברצוני לעסוק בהסתעפות אחת של סוגייה זו – שאלת היחס המגדרי במעמד הנישואין כדת משה וישראל. לרוב, נידון נושא זה בזיקה להשלכותיו המשפטיות, ובפרט לבעיית סרבנות הגט והעגינות. ברי שעיון כזה, שיש בו כדי לפתור בעיות דחופות וממשיות, הוא קריטי וחיוני; אולם לדעתי, העיסוק במקרי הקצה משאיר אותנו חסרים התייחסות שיטתית וממצה לתודעה הזוגית-מגדרית בחיי הנישואין עצמם, ובייצוג הטקסי שלהם במעמד החופה והקידושין. חשוב לי להדגיש: בבחירה שלי לנתק בין התחומים, ולעסוק בהיבט הסמלי במנותק מהיבט ההשלכות, יש סכנה פוטנציאלית ומחיר משמעותי, שהרי העוולות המתרחשות נעוצות בתשתית הסמלית כשלהבת האחוזה בגחלת. כולי תקווה שלא תשתמע מהדברים היתממות והקטנת מימדי העוולות לאנומליה מקרית בעלמא, אלא שהם יתפסו כחלק במאמץ קולקטיבי רחב יותר של בני ובנות השיח ההלכתי 'לתקוף' אסימטריה זו מזוויות שונות ובכלים שונים – "מיני ומינך תסתיים שמעתא".

במהלך המאמר, אדון בהצעות להרחבת הסימטריות המגדרית במעמד הנישואין, תוך התמקדות בתודעה ההיסטורית שהן משקפות ומכוננות, ואוסיף הצעה משלי, הכוללת הוספה של התחייבות מהאיש לאישה שתעוגן בשבועה הלכתית. התחייבות זו, לא רק שתחיל מעמד הלכתי-איסורי על הגבר, המקביל לזה שחל על האישה, אלא גם תאפשר ביטוי טקסי מובנה לתפיסה הזוגית-מגדרית של בני הזוג, שכוללת תודעה היסטורית של רציפות עם המסורת ההלכתית.²

¹ אני מודה לרב דוב לינור, הרבנית שרה סגל כץ, הרב בועז פש, הרב שלמה דוב רוזן, ולחברי יהונתן אלבוים, נעמה מורל, רועי סעדה, אביעד עברון, מעין נעמה פייגלסון, ניסן פוזנר, אוהד פינצ'בסקי, איתמר פריש, עמית שניידר, על הערות רבות ומחכימות הנוגעות למאמר. לבסוף, אני רוצה להודות לארוסתי, יעל, שללא ההשראה ממנה כנראה לא הייתי ניגש לכתוב מאמר זה.

² התשתית המובאת במאמר, והקישור שנעשה בו בין תמורות בהיסטוריוגרפיה ובסוציולוגיה של המודרניות והדת ובין השיח המגדרי-אמוני, כוחם יפה לניתוח שיטתי רוחבי של ההתייחסויות לנושא מעמד האישה. עם זאת, אין מטרתי במאמר לפרוס מגוון של שיטות ולנתח את משמעויותיהן, אלא להתמקד בהצעת שיטה אחת 'למעשה' והשלכה אפשרית אחת שלה. לסקירה רחבה של עמדות ראו בין היתר: לייבוויץ, בצדק ובמשפט. יובהר גם כן, כי הנמען והנמענת שאליהם מכוון המאמר הם בעלי תודעה פמיניסטית, כך שאיני נדרש

מבוא – תודעת קרע ותודעת רציפות

ב'תודעה היסטורית', אני מתכוון לתאר את מכלול הקשרים והזיקות שקיימים בין האדם ובין מה שהוא תופס כמהלך ההיסטוריה – מצבים ואירועים בעבר, בהווה ובעתיד והקשר שביניהם.³ ההיסטוריה כוללת לא רק אירועים ומצבים 'גשמיים', אלא גם מהלכים הקשורים להלכי-רוח, תפיסות ורעיונות המתקיימים בתודעת האנשים בזמנים ובמרחבים שונים. שאלות של תודעה היסטורית רלוונטיות במיוחד לתחום הנידון, מכיוון ששומרי מצוות רבים מייחסים את ההתלבטויות העקרוניות שלהם בתחום לשאלות של זיקתם לעבר.⁴ הרקע לשאלות אלה הוא השינוי ההיסטורי במעמדה החברתי של האשה. במסגרת שינוי זה, מתרחש מפגש בין התודעה הפמיניסטית ומיקומן החדש של נשים במארג החברתי, ובין התודעה התורנית. התרחשות זו נתפסת לרוב בתור מפגש שבין ה'חדש' ל'ישן'. כך לדוגמה כותב הרב דוד גולינקין, במאמר יסודי הממפה 'תשע גישות למעמד האשה בהלכה במאה העשרים':

נושא זה (מעמד האשה בהלכה) מבטא אולי יותר מכל נושא אחר את המתח הקיים בין ההלכה לבין המודרניות...⁵

הרב גולינקין מציג גישות הכוללות בפירוש התייחסות ל'שינוי', שמעניקות רובד מהותי לזמן המסוים שבו עומד בעל הגישה, ביחס לזמן שבו נקבעו הנורמות ההלכתיות איתן הוא מתמודד, לצד גישות שונות שהצדקת המסקנות שלהן אינה תלויה במעמד הזמן הייחודי, אם מתוך התעלמות ממנו, ואם מתוך הצגתו כלא-רלוונטי, או כרלוונטי באופן משני.⁶

ל'הוכחה' ולביסוס של תודעה פמיניסטית אלא להצגתה הכללית בלבד. כמו כן, הנמען והנמענת הנ"ל תופסים את הנורמה ההלכתית כבעלת ערך כלשהו (לאו דווקא כחייב מוחלט), ועל כן הצעתי דלהלן תהיה בעלת משמעות עבורם. עם זאת, אני מקווה שלמאמר יש ערך בעיני הקורא והקוראת הסקרניים באשר הם.³ ראו לאורך פונקנשטיין, תודעה היסטורית, וכן מירון, מלאך ההיסטוריה, ובמיוחד עמ' 10-1, 64-58.⁴ מן העניין להזכיר בהקשר זה את רעיון ה'התנגדות להיסטוריה' – יצירת מסגרת מושגית שאדישה בפירוש לתהליכים ההיסטוריים. למעשה, הוגים יהודים לא מעטים הציבו במרכז הגותם את רעיון זה כעיקרון תיאולוגי מכוון. ההתייחסויות לשיטה זו רחבות, וראו בין היתר: מאירס, התנגדות להיסטוריה, וכן לאורך מירון, מלאך ההיסטוריה, וסרוצקין, אורתודוקסיה, במיוחד עמ' 128-125, 418-420.⁵ גולינקין, גישות, עמ' 9. ראו גם אדלר, פמיניזם יהודי, עמ' 59: "את מה שהסיפור היידי העממי מעמיד כ'בעיה נשית' – התיאולוגיות הפמיניסטיות מנסחות מחדש כגם לבעיה היהודית, הדוגמה המצוינת בה"א הידיעה אשר חושפת את כישלונות כל ענפי וגוני היהדות להצמיח את המסורת היהודית ולקרבה למודרנה. בעיית הנשים היהודיות קוראת לבחון את פעולת כל התהליכים שבהם היהדות מפורשת מחדש ומחודשת."⁶ עם זאת, הרב גולינקין כורך לעיתים בתוך גישה אחת גישות שיכולות לדור עם תפיסה מהותית של הזמן ועם תפיסה לא מהותית שלו, כגון תפיסה זו: 'שיוויון האשה הוא צו מוסרי נשגב', שכולל הן ציטוט המעמיד צו מוסרי זה על "השינוי הרדיקלי שחל בסטנדרטים המוסריים של זמננו", בניסוח היסטורי, והן על "עקרונות הצדק עצמם", בניסוח אהיסטורי. ראו שם, עמ' 18-19.

במהלך המאמר, אשתמש בחלוקה לשני אבות – מטיפוס של תודעה היסטורית בתחום: תודעת קרע ותודעת רציפות.⁷ תודעת קרע היא התייחסות המדגישה את השוני בין שתי מערכות המושגים העומדות לדיון, אחת מהן משויכת לעבר ואחת להווה. במסגרתה, אחת ממערכות המושגים תידחה, או שיווצר מודל של שניות פנימית, שמנכיה את הסתירה או המתח. תודעת רציפות, לעומתה, היא התייחסות שאינה מתבססת על אבחנות דיכוטומיות שבין שתי מערכות המושגים, ומתוך כך שואפת לבטא צדדים ממערכת המושגים האחת המשיקים או חופפים למערכת המושגים האחרת, תוך עמעום השניות והמתח. דווקא: תודעת רציפות אינה תודעת אחידות בדווקא. תודעת רציפות מתיישבת עם הכרה בשוני בינה ובין המסורת שקדמה לה, אך כשוני 'פנימי' במסורת שאינו מערער על הרציפות כמכלול. כמו כן, במסגרת תודעת הרציפות תמורות אינן נתפסות כהליך 'חיצוני', שמנוגד למהות פנימית כלשהי של מערכת המושגים. בהקשר דנן: אף על פי שיש בתוך ה'מסורת' עקרונות שעומדים בסתירה לתודעה הפמיניסטית בפרט או לתפיסה המודרנית בכלל, עקרונות אלו אינם מהווים את המהות הבסיסית של המסורת. כתוצאה מכך, עמדה מסורתית יכולה לכלול עקרונות פמיניסטיים או מודרניים בלי האיום המשותק של חוסר קוהרנטיות.

תודעה הלכתית-מודרנית ומעמד האישה

בשלהי שנות ה-90 פרסם הרב פרופסור מאיר שמחה הכהן פלדבלום מאמר חדשני, המציג 'פתרון' מהותי לבעיית העגונות והממזרים. עיקר שיטתו מבוסס על ההנחה המסעירה הבאה:

בחברה החילונית של היום, רבות מן הנשים אינן מודעות כלל לכך, שבמעשה הקידושין יש אספקט של קניין, שאפשר לבטלו אך ורק על ידי הסכמתו של הבעל. לאור החתירה של הנשים בימינו לשוויון בכל תחומי החיים, ישנה אצל רבים אומדנא, ואפילו "אומדנא דמוכח", כי נשים רבות, לו היו מודעות לנ"ל, לא היו מסכימות כלל וכלל לקניין הקידושין... לפי"ז נוצרת אומדנא שיש כאן חסרון של דעת מקנה⁸

⁷ חלוקה זו היא התמה היסודית של ספרה של רוני מירון: מירון, מלאך ההיסטוריה. שימושי במנחים אלה בא על ידי הפנמה חלקית של צורת ההסתכלות מאירת העיניים של מירון והמקורות שהיא מביאה, אך לא מתוך תאימות מלאה לפרדיגמה שלה.

⁸ פלדבלום, בעיית עגונות וממזרים, עמ' רט.

מחולת המחנים

לאור זאת, הציע הרב פלדבלום לתקן טקס נישואין דתי אלטרנטיבי, שיחול מבחינה הלכתית אך לא יהיה אידיאלי – לא 'קידושין', אלא 'דרך קידושין', שאינם מחייבים גט וממילא מפקיעים את בעיית העגינות. עם זאת, טענתו של הרב פלדבלום עוסקת אך ורק בחלות מעמד הנישואין על נשים שאינן מקיימות אורח חיים דתי, וממילא פתרונו אינו רלוונטי לזוגות השומרים תורה ומצוות. הצעתו לא חפה מקשיים: הדיכוטומיה המשתמעת בין שומרי מצוות ואינה מוכחשת מן המוחש, והכותרת שמניחה "הצעת פתרון מקיפה וכוללת" (!) אינה באה לידי מימוש; האם עגינותן של נשים, אשר בשעת נישואיהן הוגדרו כשומרות תורה ומצוות, אינה דורשת פתרון?

בהתבסס על עקרונות דומים, טענה טו"ר רבקה לוביץ שנדרש שינוי משמעותי ועמוק אף יותר. לשיטתה:

לא רק הקידושין של נשים ממגזר מסוים הם בבחינת 'מקח טעות' ובשל כך אינם תקפים, אלא כל הקידושין היהודיים בימינו... אינם תקפים כלל וכלל. הפתרון אינו 'ליידע את הנשים'... אלא לבטל את הקידושין מעיקרם, מעצם היותם אקט קנייני שאיבד את תוקפו בעולמנו.⁹

אכן, ניתן לחלוק על שיטות אלה.¹⁰ לענייננו, נציין שניכר בבירור כי הצד השווה שבהן, ובהתייחסויות דומות נוספות לעניין,¹¹ הוא פנייה לקרע תודעתי לגבי הנישואין ומעמדן: על אף שתפיסת עולמם של יהודים בימינו רואה את הקשר הזוגי כמבוסס על הדדיות וסימטריה – רגשית ומשפטית כאחת, בהלכה היהודית שמסדירה קשר זוגי זה ניכרת אסימטריה בולטת. זו האחרונה מטושטשת במידה כלשהי על ידי שילוב של אורח החיים החברתי בפועל, תקנות הלכתיות ועיצוב פרשני מחודש של המקורות ומשמעותם העקרונית.¹²

⁹ לוביץ, לשאלת תוקף, עמ' 113.

¹⁰ לעניין טענותיו של הרב פלדבלום, ראו אצל בחבוט, שושנת העמקים, שורש ד', שדן באריכות בעניין זה. על אף שמסקנתו מחייבת תודעת קניין (אך לא אצל הכלה, ראו שם, עמ' שכג, ודלא כרב פלדבלום), עולים אצלו שיקולים כבדי משקל לקריאה שונה, המחייבת תודעת קניין 'כלשהו', או אף תודעת אישות בעלמא, עיי"ש. אני מודה לידידי מתן רייטר על שהפנה אותי לדברי הרב בחבוט. ראו גם ליברמן, שותפות והגינות, עמ' 80-93, להבנה יסודית שונה של מהות הקניין שבקידושין ולהשוואתה להסכמים הדדיים שונים, על פי מקורות מהגניזה הקהירית. לעניין טענות נוספות של טו"ר לוביץ, ראו בתגובות בגיליון שבו פורסם מאמרה.

¹¹ הצעה פרקטית חשובה, אך מחוץ לגבולות ההלכה המסורתית, שלא אתיחס אליה מחמת קוצר היריעה היא זו של רחל אדלר: אדלר, פמיניזם יהודי, עמ' 221-263. רחל אדלר מציעה פרוצדורה אלטרנטיבית לנישואין: "כניסוח מחודש, לברית האהובים יש המשכיות ואי-המשכיות עם המסורת. קשובה לקביעה של ברברה מאירהוף שריטואל צריך להיראות כאילו הוא היה כך תמיד, שימרתי אלמנטים רבים ככל הניתן מהטקס המסורתי." (עמ' 251, בשינויים קלים שלי על פי המקור האנגלי – א.ל.). לביקורת על שיטתה והתקבלותה ראו ליברמן, שותפות והגינות, עמ' 88-93.

¹² עיצוב המכונה על ידי טו"ר לוביץ 'אפולוגטיקה', ראו לוביץ, לשאלת תוקף, עמ' 103-102. וראו גם עמ' 105-103, מהם משמע שלשיטתה גם 'הגישה ההיסטוריוסופית' היא למעשה אפולוגטיקה כלפי ההווה. יושם על לב כי על פי רוב, אף גדולי המדברים כנגד תפיסת הקידושין כקניין מהצד ההיסטוריוסופי (כגון הרב ביגמן);

השבועתי אֶתְךָ – הצעה מעשית לביטוי הדדיות במעמד הקידושין

לשיטתם, כאמור, נותר הקרע העקרוני – אם בשל עקבות התפיסה הקדומה בדבר קניין האישה, המופיעות הלכה למעשה בסרבנות גט וכיוצא בה,¹³ ואם בשל העיקרון עצמו, שהסיגולים הרעיוניים לא משפיעים על קיומו ברמה המהותית.

תודעת קרע דומה עולה מהסוגיה הטקסית, שבאה לידי ביטוי בפולמוס ההלכתי שהתעורר בעקבות רצונם של זוגות רבים לכלול בטקס הנישואין שלהם לא רק מתן טבעת מהגבר לאישה, אלא גם נתינה מקבילה מהאשה לגבר. בעקבות תשובה מפורסמת של הרב משה פיינשטיין, מקובלת בקהילות אורתודוקסיות רבות הדעה שהתנהלות כזו פוגמת בתקינות ההלכתית של מעמד הקידושין כולו. לשיטתו:

הנה ראה כתר"ה מה שכתבתי בקידושין שנעשו על ידי הרעפארמער ראבייס שאין לחוש להם כלל... דאף שנותן לה טבעת הרי גם היא נותנת לו טבעת, ומוכיח נתינתה על נתינתו שהוא רק מתנה בעלמא על שנעשו איש ואשה אבל עשיית הקידושין היה בלא כלום דאף דברים אולי אינם...¹⁴

אם כן, נתינת הטבעת מהאישה לגבר מוכיחה למפרע כי גם נתינת הטבעת מהגבר לאישה לא הייתה מתוך כוונה לבצע את הליך הקידושין המקובל בתורת משה וישראל, אלא 'מתנה בעלמא'.¹⁵ בתשובה אחרת, מביא הרב פיינשטיין מענה הלכתי לרב שמוכרח מסיבות כלכליות לערוך קידושין שכוללים מתן טבעת מהכלה לחתן:

וכשנזדמן לרב אחד באיזו חתונה שמכריחין אותו והוא אנוס בפרנסתו לעשות הקידושין דוקא באופן שהכלה תתן ג"כ טבעת להחתן צריך להודיע אותם וגם להעדים כי רק נתינת החתן להכלה הם קנין הקידושין, ונתינת הכלה להחתן לא שייך

ראו ביגמן, קווי מתאר, ואת תגובתו לטו"ר לוביץ, הנ"ל, בין איסור לקניין מציינים את התפתחות טיב המעמד ההלכתי 'עצמו', אך לא את הסימטריה הנגזרת מתקנות ואורחות חיים חברתיות המשלימות אותו, כגון חרם דרבינו גרשום, ויש להאריך במקום אחר בשאלת המשמעויות של אלה לתמורות ב'מהות' ההלכות הקשורות. על כל פנים, יש להדגיש שחדר"ג, כלשון השו"ע, "לא פשטה תקנתו בכל הארצות" (אה"ע א:י), ולמרות תקנות קהילתיות מקומיות נוספות – יש עדויות לנהיגת היתר בביגמיה לאחר חדר"ג, במיוחד בקרב קהילות ספרד והמוסתרבים. ראו וסטרין, תמורות; עסיס, חדר"ג; הבלין, תקנות רגמ"ה.

¹³ על כך ראו דברי הרב ביגמן בתגובתו לטו"ר לוביץ (בין איסור לקניין), שמערער על שיוך העגינות לתחום הקנייני.

¹⁴ אגרות משה אה"ע ג:כה.

¹⁵ השו"ת הריב"ש סימן ו', בעניין זוג שנישא בערכאות של גויים: "אפי' לדעת אותם הגאונים ז"ל שסוכרין דבסתם אמרינן לשם קידושין בעל הכא בנדון זה לא בעל לשם קידושין. דכיון שהתנו בנישואין בחקות העובדי ככבים ובבית במותם מפי הכומר הרי הוא כאילו פירשו שאין דעתם לשם קדושין כדת משה ויהודית אלא בדרכי עובדי ככבים שאינן בתורת קדושין וגיטין" (נפסק ברמ"א אה"ע כו:א).

מחולת המחנים

להקידושין כלל אלא הוא רק מתנה בעלמא ואמירתה תהא
בלשון שהם דברי נתינה לאהבה ולחבה אחרי שכבר הוא בעלה.¹⁶

הצעה זו התקבלה כמתווה לכתחילה לעריכת קידושין אצל דתיים רבים השואפים למתן
ביטוי לתפיסותיהן השוויוניות לגבי הנישואין והזוגיות.¹⁷ גם בפסיקה הקונסרבטיבית, ישנם
קולות, כגון דברי הרב גולינקין, הדורשים אבחנה ברורה בין הליך הקידושין ההלכתי עצמו
לבין נתינת הטבעת.¹⁸ למעשה, אפילו הרבה הרפורמית רחל אדלר נוקטת בתפיסת הרב
פיינשטיין את הקידושין:

חידוש אחד שאינו דוחה את ההנחות הקלאסיות של קידושין
הוא טקס שתי הטבעות, שבו שני השותפים משמיעים את
הצהרת הקניין המסורתית. לפי ההלכה הקלאסית, לא התבצעו
קידושין, כיוון שהחלפות זהות מבטלות זו את זו...¹⁹

הרבה אדלר רואה את האלמנטים האסימטריים בקידושין כסודיים כל כך, עד שפסיקת הרב
פיינשטיין נתפסת אצלה כמובנת מאליה, באופן בלעדי. כך, מהרב פיינשטיין ועד אליה,
מודגש ומונכח אותו הקרע התודעתי הנידון לעיל: בפסיקה האורתודוקסית והקונסרבטיבית,
אבן הכוחן ללגיטימציה של ביטוי השוויון בנישואין היא היעדר המשמעות ההלכתית של
אותו שוויון; ואילו בקריאה הרפורמית לשינוי ההלכה, ההנמקה הראשית היא אותה תפיסה
יסודית של הקידושין כאסימטריים באופן מהותי וסטטי.

נוכחותו של קרע מעין זה חורגת מעבר לספרות ההלכתית אל תודעת מקיימי ומקיימות
ההלכה. במחקרה המפורט של עירית קורן על יחסיהן של נשים פמיניסטיות דתיות לטקס
הנישואין היהודי, ניכרת לעיתים תודעת קרע זו בדברי המרואיינות, ובאופן עקבי יותר
בתשתית המושגית שמציבה המחברת:

כפריזמה לבחינת המתח שבין מודרניות ומסורת, נבחר דווקא
טקס הנישואין, משום שהוא מביא לקדמת הבמה את מלוא
המורכבות של החיים בקהילה... [ואת] המתח בין ערכים

¹⁶ אגרות משה אה"ע ד: יג.

¹⁷ פיקאר, מתן טבעת.

¹⁸ גולינקין, נתינת טבעת. קצרה היריעה מלעסוק באופן שיטתי בפסקי ההלכה הקונסרבטיביים בתחום, על אף
שחלקם מעוררי עניין רב, בין היתר בהיבטים המוזכרים במאמר. ראו תשובות העוסקות בהלכות קידושין
וכתובה באתר CJLS:

www.rabbinicalassembly.org/jewish-law/committee-jewish-law-and-standards/bn-hzr-even-haezer#ketubah.

¹⁹ אדלר, פמיניזם יהודי, עמ' 245.

השבועתי אֶתְךָ – הצעה מעשית לביטוי הדדיות במעמד הקידושין

מודרניים וערכים מסורתיים... כלומר, טקס הנישואין משקף במהותו את החברה והתרבות באופן דיאלקטי, ומפגיש ברגע טעון במיוחד כוחות וערכים סותרים, המציפים שלל רגשות.²⁰

מושג הקרע מכווין את מתודת הניתוח של המחברת לאורך הספר; ההלכה והפמיניזם נתפסים כשני 'מבני משמעות' שונים וסותרים:

הן [=נשים פמיניסטיות דתיות] נעות אנה ואנה בין שני העולמות ובכל מצב חברתי נתון מכריעות מחדש באיזה מבנה משמעות לבחור – האם במבנה המשמעות ההגמוני, ההיררכי והפטריארכלי הקיים, או במבנה המשמעות הפמיניסטי המאתגר את המערכת.²¹

תפיסה דומה לזו של קורן ושל חלק ממרואיינותיה מופיעה גם בכתיבתה של הרבה הרפורמית רחל אדלר, מההוגות הפמיניסטיות היהודיות הבולטות:

איננו יכולים כך, בפשטות, להשיב לתחייה את הפרקסיס הישן, הטרום-מודרני, כיוון שבעולם שבו אנו חיים עתה הוא אינו הולם אותנו עוד. כמה מיסודותיו בלתי-הולמים באופן בסיסי את ההשתתפות בחברות בתרעעשייתיות, דמוקרטיות. ניתן לשמור את הפרקסיס הישן בשלמותו אם נפריד באופן סכיזופרני את חיינו הדתיים מן החיים החילוניים, ונחיה בשתי צורות קיום עם שתי מערכות ערכים ומחויבויות...²²

בניגוד למקורות שהובאו לעיל, אדלר היא רבה רפורמית, והמחויבות להלכה המסורתית אינה מנחה את הגותה. לאור השוני, יש להשתומם על הדמיון בין הטענות שלה ושל כותבים וכותבות המחויבים להלכה המסורתית: אדלר עצמה תתמוך בריביזיה ותמורה במערכת ההלכתית, והחולקים מהצד השמרני יתמכו בניהול מקומי של ה"סכיזופרניה", כהגדרתה; אולם שני הצדדים גם יחד יסכימו שטיבה המובנה של המסורת ההלכתית הוא פטריארכלי, ועל בעלות ובעלי המודעות הפמיניסטית לנטוש אותו, או למצער לטשטש אותו.

²⁰ קורן, הרי אתה, עמ' 3. כאן ובהמשך, ההדגשות נעשו על ידי.

²¹ שם, עמ' 171-170.

²² אדלר, פמיניזם יהודי, עמ' 62.

מחולת המחנים

תפיסה זו באה לידי ביטוי קיצוני של עירית קורן בניתוח תחושות המרואיינות בעניין טקס הנישואין. לטענתה, פרשנות מצידן של המרואיינות שאינה 'מכירה' בממשות המימד הקנייני בנישואין, היא בגדר 'חוסר מודעות' (!) של המרואיינות למהות הקידושין:

סברתי לתומי שסוגיית הקידושין תהיה הסוגיה האקוטית והבעייתית ביותר בעיני הנשים כולן, שכן פניתי מראש רק לכלות בעלות מודעות פמיניסטית. הנחתי שכולן מודעות להשלכות הפעולה על מעמדן המשפטי וההלכתי ולכן כולן יתקוממו כנגדה. ואולם... חלק לא מבוטל מהן בחרו באופן מודע... לשמוע במילים 'הרי את מקודשת לי' דברים שונים.²³

מעבר להסתייגות הבסיסית מבחירתה של קורן למצב את הבנתה כנעלית על זו של מרואיינותיה, בהתייחס לאופן האישי שבו הן מפרשות את המערכת הדתית-הלכתית אליה בחרו להשתייך, יש להרחיב ולפרט את טענתה. תפיסתה מבוססת על שימושה במקורות היסטוריים מחקריים הטוענים למקור הקנייני של טקס הנישואין.²⁴ אף שהיא מזכירה את הגישות הרואות בקניין מעשה סמלי, היא שוללת אותן בהתבססות על "העוולות המשפטיות הנגרמות לנשים בעת גירושיהן".²⁵

הסתכלות זו אינה משוללת יסוד, אך יש בה התעלמות מהדינמיקה המורכבת של שינויים תודעתיים-הלכתיים. השלכות מעשיות של יסודות הלכתיים מסוימים עשויות להישמר למרות שינויים פרדיגמטיים קיצוניים;²⁶ האופן שבו המרואיינות מפרשות את טקס הנישואין ואת ההלכה, אינו מוכחש אליבא-דאמת מהצבעה על המקור ההיסטורי המנוגד, אף אם נכיר בכך שהוא "פטריארכלי" במובהק.²⁷

לדעתי, נכון להרחיב ביקורת נקודתית זו לכדי בחינה שיטתית של התפיסות והפרקטיקות שמאפיינות את 'תודעת הקרע'. אני מציע לאמץ את הפרשנויות והתובנות שעלו במגוון

²³ שם, עמ' 108.

²⁴ שם, עמ' 33-28.

²⁵ שם, עמ' 32. בדומה לדברי טו"ר לוביץ' שנידונו לעיל.

²⁶ ראו בין היתר לאורך שג"ר, הליכות עולם, מגוון עיונים התופסים את ההלכה הקיימת כפרי של מגוון תהליכים המדגישים היבטים עקרוניים סותרים ומנוגדים, וליכולת לבכר היבטים מסוימים מתוכם. וראו אצל פורסטנברג, השיח התלמודי, במיוחד עמ' 228-235, על המנגנון שמאפשר "בליעה" של טענות הדובר הקדום לתוך מערך המחויבויות של הדובר בהווה, מבלי לערער במופגן על סמכותו של הדובר הקדום ומבלי לשמר את טענותיו כהוויתן. פורסטנברג מסב את דבריו על השיח התלמודי, אך כוחם יפה – כפי שמטעים הוא בעצמו – לצורות רבות של שיח מסורתי.

²⁷ ראו עוד רוס, ארמון התורה, עמ' 204-209, לסקירה של גישות פרשניות פמיניסטיות "רוזוניסטיות"; אבישי, דת בעולם חילוני, לראייה פמיניסטית של הנשים כמכוננות המשמעות של הפרקטיקות הדתיות שהן לוקחות בהן חלק; פונקשטיין, התבוללות, לביקורת רעיון ה'מקור' ההיסטורי כמכונן משמעות בלעדי בשיח ההיסטוריה של עם ישראל; ליברמן, שותפות והדדיות, לביקורת הרעיון שמוסד הנישואין ההלכתי הוא בהכרח פטריארכלי מיסודו.

השבעתי אֹתָךְ – הצעה מעשית לביטוי הדדיות במעמד הקידושין

הקשרים אצל חוקרים במדעי החברה והרוח, שקוראות לערער על הנרטיב שתופס את ה'מודרניות' וה'חילון' כישויות הקיימות במובחן ל'מסורת', ומשפיעות עליה מ'בחון', בדינמיקה פשטנית שעיקרה דיכוטומיה של תגובות ואימוץ. לשיטתם של מבקרים אלו, יש לבחון את תולדותיהן של התופעות הדתיות בעת החדשה לא כתגובות (של דחייה או אימוץ) של מערכת סטטית אל אירועים חיצוניים, אלא כשילוב מורכב של יסודות ומנגנונים פנימיים וחיצוניים העשויים להתחדש בזמן היסטורי מסוים ובאותה מידה להוות התפתחות של היסודות הקיימים, או לחלופין, שיבה מדומיינת או אמיתית לעקרונות קדומים.²⁸

תשתית רעיונית זו מאפשרת, כינון של שפה דתית מקורית שמחד גיסא אינה מתכחשת להקשר ההיסטורי שבתוכו היא פועלת ולחידושיו, ומאידך גיסא אינה מקבלת את הנרטיב המודרני ששולל מאיתה את יסודות ההמשכיות. זאת תוך ראייה של מופעי המסורת הקודמים לה כמושפעים גם הם מהקשרם ההיסטורי, והגדרת לכידות המסורת בזיקות ל'עבר' חברתי וטקסטואלי משותף.²⁹

תפיסה מעין זו נוסחה כבר בתחום ההגות הפמיניסטית הדתית, בין היתר על ידי תמר רוס בספרה 'ארמון התורה ממעל לה'. לאורך הספר, סוקרת רוס מגוון פתרונות תיאולוגיים ופרקטיים שמטרתם הטמעה של 'גופי תורה' פמיניסטיים לתוך התפיסה היהודית, לא בתודעה של מאבק ופשרה, אלא כחשיבה מחדש על המסורת, מתוכה ועל ידה.³⁰ בחלק הבא של המאמר, אציע פרקטיקה שצומחת מתוך תפיסה זו, ומטרתה לתת ביטוי לתודעת ההדדיות שבחיים הזוגיים בטקס הנישואין.

בעיניי, אימוצה של תפיסה זו, ששוללת את תדמיתה החד-גונית של המסורת ואת השיוך הערכי שלה לסדר יום ערכי פטריארכלי, מכתביב שימוש בכלים שונים מן השפה המסורתית, ולא בפתרון-על יסודי ורדיקלי שיבטל כליל את חוסר-הנחת העכשווי מהשלכות המחויבות ההלכתית בהיבטים המגדריים.³¹ אני מבטל חלילה, כאמור, את המצוקות העולות לגבי

²⁸ ראו אצל סורוצקין, אורתודוקסיה, לאורך הספר ובפרט עמ' 43-25, ומגוון מקורות המובאים שם, וכן סורוצקין, חילוניות.

²⁹ ראו פונקנשטיין, התבוללות, ולהמשגה פילוסופית ראו מירון, מלאך ההיסטוריה, ובפרט עמ' 64-13; לעיון תיאולוגי מקביל, בזיקה לסוגיה הפמיניסטית, ראו רוס, ארמון התורה. להרחבה דומה ראו בוזגלו, שפה לנאמנים, בפרט עמ' 136-135.

³⁰ ראו שם, לאורך עמ' 384-291.

³¹ לגישה מעין זו ראו ליברמן, שותפות והגינות. המאמר מהווה דוגמה מופתית לעיון היסטורי בעל משמעות אקטואלית בתחום זה, ומבקר על ידי עיון היסטורי מדויקד כמה גישות מודרניות שדומות לאלו שהזכרתי פה. השוו גם את ניסוחה של רחל אדלר: "כמו המבשלת מן העיירה, התיאולוגיה הפמיניסטית מתעמתת עם חומרים שהם לרוב מצומצמים ולעתים אף בלתי ניתנים לעיכול... מתכונים" מתודולוגיים, שעוצבו לפי המסורת הפילוסופית המערבית או על בסיס קטגוריות ושיטת פרשנות קלאסית או הלכתית, דורשים משאבים או כלים החסרים באמתחתנו, תוך התעלמות או דחייה של אלה שיש לנו. לשתייהן גם יחד, למבשלת מן העיירה ולתיאולוגיה הפמיניסטית, השיטה שבה יוכלו להשתמש חייבת להיות גישוש: שימת לב למקורות אפשריים בסביבה הקרובה, מעוף באשר לצירופים, וגמישות באשר למבנה המתכון." (אדלר, פמיניזם יהודי, עמ' 27-28).

מחולת המחנים

ההשלכות המשפטיות של מעמד הנישואין ההלכתי, שסרכנות ועגינות הן המובהקות שבהן; אני מציע עיון נקודתי, שלדידי יש בו כדי לשפר את דרכי הביטוי הערכיות-הלכתיות של רבים ורבות, ולהתעמת חזיתית עם תודעת הקרע התפיסתי, שמשפיעה לרעה על השיח אודות שוויון מגדרי ומדיניות הלכתית.

שבועה במעמד הנישואין

לעומת הגישות שנסקרו לעיל, יש שהציעו לכלול בטקס הנישואין פרקטיקה שתביא לידי ביטוי את תודעת הרציפות המאחדת. הרב דוב לינור, הרב יצחק בן-דוד ואביעד עברון ורינה איבלמן בשם הרב דוד ביגמן³² הציעו לשלב בחופה מתן טבעת מהכלה לחתן, שלא תהווה סמל בלבד אלא תשמש כחלק מההליך הקנייני של הכתובה או הזכאויות לאישה התלויות בה. זאת מתוך הבנה שתקנת הכתובה בפני עצמה נועדה "להפוך את האישה ליותר שווה בנישואין"³³, ועל כן הבחירה להשתמש במכלול ההלכתי שקשור אליה מבטא המשכיות ושמירה על רוח ההלכה.

על כל פנים, ניתן לכלול בטקס הנישואין ההלכתי אלמנט שונה, המבטא בצורה מוצלחת יותר לטעמי את הרעיונות הללו, ונוגע באי-הלימה תודעתית היסודית להלכות אישות: הסטטוס האיסורי של כל צד בנישואין.³⁴ כוונתי להיבטים ההלכתיים הנורמטיביים המופשטים, שאינם באים לידי ביטוי ב'דיני אדם', אלא מתפקדים כמערכת סמלית המכוונית את ההתנהגות ההלכתית. בעניין מעמד הנישואין, ההיבט העיקרי המשווין לתחום זה הוא איסור אשת איש, שהוא איסומטרי מגדרית במובהק – בעוד שאישה נשואה שמקיימת יחסי

³² לינור, שתי טבעות; בן-דוד, טבעת לחתן; עברון ואיבלמן, הטקס שלנו. ראו גם ציון-וולדקס, מחדשים את הקידושין, שהציעה להנהיג מתן טבעת מהכלה לחתן ואמירת פסוקים הודית כסמל לתקנת רבינו גרשום (אך עדיין כסמל ולא כאקט בעל מהות הלכתית עצמאית), וכן הצעות נוספות באתר של ר' דניה רוטנבורג, הסוקרת בקצרה אלטרנטיבות שונות למעמד הקידושין ה'קלאסי': alternativestokiddushin.wordpress.com.

באתר יש הצעות חשובות ומעשירות, אך אין כאן המקום לדון בכלן. ראו במיוחד את הצעת 'קניין התחייבות', הדומה להצעתי להלן:

alternativestokiddushin.wordpress.com/2006/08/02/kinyan-hithaiyut.
וראו גם את ההצעה להחליף את כלל הקידושין בשבועות (בניגוד להצעתי להלן, הכוללת רק תוספת של שבועה):

alternativestokiddushin.wordpress.com/2006/07/31/vows.
³³ ניסוחו של הרב לינור (בתרגומי מאנגלית): לינור, שתי טבעות.

³⁴ לביקורת מכיוון דומה על הצעת הרב לינור, ראו ליברמן, שותפות והגינות, עמ' 77-78. ליברמן שם מבקר את ההצעה בכך שהיא עוסקת במאפיינים הטקסיים של הנישואין, ולא בטיב ההלכתי שלהם.

מין עם גבר אחר נחשבת לנואפת, ועוברת על איסור תורה,³⁵ לגבר נשוי שמקיים יחסי מין עם אישה אחרת אין מעמד מקביל.³⁶

איסור זה יוצר תודעה של אי-הלימה, דווקא מכיוון שבחלקו הוא מבטא אלמנט מהותי ויסודי בתודעת הנישואין והזוגיות המקובלת: נאמנות מונוגמית. האיסור על אישה נשואה לקיים יחסי מין עם גבר אחר מתפרש כייצוג וכסמל של המחויבות לבן זוגה מתוקף אהבתה אליו; ורגע הנישואין, שמחיל את המעמד ההלכתי שממנו נובע האיסור, קופל בתוכו את חייהם הזוגיים של האיש והאישה ומטעין בו משמעות של מחויבות מונוגמית (גם) על ידי איסור זה. אולם בניגוד לחברות שונות וימים עברו, תודעת הזוגיות המודרנית היא מונוגמית, כלומר הדדית; הן על האישה והן על הגבר מוטלת המוסכמה להיות נאמנים לבן או בת זוגם בהתאמה ולא לקיים יחסים מיניים ורומנטיים מחוץ למסגרת הזוגיות. על אף שהוצעו הצעות פרקטיות ספורות שיש בהן כדי להוסיף היבט שוויוני בעל משמעות הלכתית במעמד החופה, הדדיות זו אינה מיוצגת באיסור ההלכתי הנידון, ובכך מייצרת אי-הלימה בינה ובין האיסור. ואולם, מתח זה אינו בלתי-פתיר; ההלכה היהודית מאפשרת לאדם להגדיר לעצמו מעשים מסוימים כאיסורי תורה על ידי 'הפלאה' – נדרים ושבועות.

הצעת, שלהבנתי אינה בגדר חידוש,³⁷ היא לכלול בטקס הנישואין שבועה, שתוכנה יהיה הקבלה של המעשים האסורים על הגבר לאלו שאסורים על האישה בהיבטי נאמנות זוגית.³⁸ שבועה זו אינה בגדר חידוש. נהוג מזה מאות שנים בקהילות הספרדים שבארץ ישראל להשביע את החתן במעמד החופה על קיום התנאים שבכתובה, יחד עם השבועה שלא ישא אישה נוספת על אשתו. מנהג זה הונהג באופן מחייב בחלק מהקהילות בערך מהמאה ה-16,³⁹ אך התייחסויות הלכתיות לשבועה שלא ישא אשה אחרת על אשתו קיימות עוד הרבה קודם, ולמעשה, הוא לא מהווה רק חידוש של תוקף חרם דרבינו גרשום, אלא אלטרנטיבה יסודית לו, שחלה גם על קהילות שחרם דרבינו גרשום לא חל בהן מעולם.⁴⁰ יש שקראו

³⁵ ראו אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'אשת איש'.

³⁶ אמנם גבר שקיים יחסי מין עם אישה שנשואה לאיש אחר מתחייב גם הוא בדין דומה לשלה, וכן גבר שקיים יחסי מין עם פנויה שלא טבלה מנידתה מתחייב גם הוא באיסור, כך שכמעט ואין מקרה שבו גבר יכול לקיים יחסי מין מחוץ לנישואין בהיתר, ובכלל זה גבר נשוי; אך דינים אלה אינם תלויים בסטטוס האישי שלו כאדם נשוי, ולכן אין בכך כדי לבטא מחויבות של גבר נשוי לאישתו.

³⁷ במהלך עריכת המאמר נודע לי שיש מספר רבנים וזוגות שקידמו רעיון דומה, אולם לצערי לא הצלחתי עד כה להשיג תגובה על תוכן הצעתם או אף על אישורם להביא את הרעיון בשמם.

³⁸ עם זאת, הקבלה יש כאן, השוואה מוחלטת אין כאן: שהרי איסור הפרת שבועה חמור פחות מאיסור אשת איש, והרי שבועה אינה יוצרת מעמד ממזרות לצאצאי ניאוף.

³⁹ לסקירה של מקורות רבים, ראו תשובתו של הרב מרדכי אליהו: שו"ת מאמר מרדכי, כרך א, אה"ע ס"א.
⁴⁰ בין היתר, ראו: לאורך פרידמן, ריבוי נשים, על מקורות מהגניזה הקהירית לחיוב מונוגמיה בלא חדר"ג, והנ"ל, הלכות אישות, עמ' 215, למקור מההלכה הארץ ישראלית הקדומה; וסטרייך, תמורות, לעדויות על מקומות בהם חדר"ג לא נהג מעולם; דברי הריטב"א שהובאו בבית יוסף אה"ע א:ט, על מקום שלא נהגו לשאת אישה על אשתו; רוזן, איסטנבול, עמ' 154-145 למצב אצל יהודי איסטנבול, וכן למסגרת המושגית המבחינה בין חיוב מונוגמיה פרטי וקהילתי, ולערעור על הדיכוטומיה בין העולם הנוצרי והאסלאמי; דייכס, כתבות

מחולת המחנים

לבטל את המנהג להשביע על כל התחייבויות הכתובה, ויש שאף קראו לבטל את עצם מנהג השבועה שלא ישא אשה על אשתו, אך אלו הם מעטים הנדחים מפני רוב הפוסקים שלא ראו בעיה בכך.⁴¹ ועוד, שבמקרה דנן שהשבועה כוללת גם אישות עם אישה אחרת ולא רק נישואין איתה, חלק מסברות הפוסקים החולקים אינן עומדות.⁴²

אימוץ המנהג, תוך עיצוב מחודש שלו, כך שיחול לא רק על נישואין לאישה אחרת אלא על ייחוד לאישתו, והטמעתו בשפה זוגית של מחויבות ונאמנות הדדית, יבטא חלק משיטת הלכידות שהוצעה לעיל כניגוד לתודעת הקרע. המכנה המשותף בין המנהג המקורי ובין הצעת האימוץ שאני מעלה פה אינו רק התהליך הפורמלי בעלמא של החלת השבועה – במנהג עצמו יש כדי ליצור תודעה ערכית שמגנה ריבוי נשים ובכך מחזקת את התפיסה המונוגמית.⁴³ יש להבהיר כי אין מטרתה של שבועה זו דווקא לצמצם מקרי ניאוף על ידי החלת איסור נוסף על הגבר: מטרתה היא עיגון סמלי של ערכים במערכת ההלכתית, באופן שיוצר ייצוג הדדי: המערכת ההלכתית-איסורית מייצגת מעטה את ערכיו של הזוג, וגם ערכיו של הזוג מייצגים את המערכת ההלכתית.

בעיצוב נכון של המנהג יש לתרום הן להיבט האיסורי-סמלי והן להיבט הטקסי. שהרי שבועה ניתנת להחלה הן על ידי אמירה יזומה של האדם – והן על ידי אישור מצידו להשבעה שנעשית על ידי אדם אחר.⁴⁴ על כן, ניתן להנהיג שהכלה תשביע בחופתה את החתן להיות מיוחד לה בימי חייהם המשותפים.⁴⁵ בכך, בדומה למנהג החלפת הטבעות, מתבטאת

ארמיות, עמ' 512-515 עדות לתנאי דומה בכתובה מתוך כתובות בארמית מהמאה החמישית לפני הספירה (!). בתאריך ה' אב תשפ"א העברתי שיעור בנושא במסגרת הכולל של הרב בועז פש, ואני מודה לרב ולמשתתפי השיעור על התגובות המחכימות. לצפייה בהקלטת השיעור: youtu.be/Gq7y38NIPOg.⁴¹ ראו לשון הרב זלמן נחמיה גולדברג, שמחה על המנהג להשביע על התחייבויות הכתובה: "נראה שנשבעו שלא לישא אשה על אשתו, וזה דבר נכון... וגם יש לזה תועלת גדולה למעשה" אצל הרב מרדכי אליהו (הערה 39 לעיל), הערה א. לסקירה של הערעור על מנהג השבועה ככלל, ראו: הרב יעקב פרץ, אמת ליעקב, עמ' קעא-קעג. ולא נהירא לי הנימוק העיקרי שהשבועה שלא ישא על אשתו "דומה לשבועת שווא", שהרי גמרא מפורשת היא במסכת נדרים דף ח עמ' א שמותר לאדם לזרו נפשו ועל כן נשבעים לקיים את המצווה, וקל וחומר במנהג ותקנה שאין בירור שפטה.

⁴² שהרי שבועה זו אינה קרובה לשבועת שווא כגון שם, שהבעל לא מתחייב בכתובה לאשתו בחיוב ממוני שלא לבוא על אחרת (ואילו שם הערעור הוא שהחיוב שלא ישא אחרת מקביל לחובה לזון ולפרנס כדבעי אם ישא אחרת).

⁴³ אין להתעלם מכך שבמקרים רבים, לא נשבע האיש שלא ישא נשים בכלל, אלא שאם ישא – יגרש את אשתו ויתן לה כתובתה. יש לברר, האם התנאה זו מעידה על המנהג שמעיקרא תכליתו היא מניעת הרעה בתנאים הכלכליים של האישה הנשואה כתוצאה מדאגת הבעל לאישה נוספת. ואולם נראה לי יותר לומר שהמנהג אישר את אירצונה המוחלטת של האישה 'לחלוק' את אישה עם נשים אחרות, על ידי ההכרה כעילה לגיטימית, ובכך חיזק בפועל את האתוס המונוגמייהדדי, ואכתי צריך עיון במקורות ובהתפתחות המנהג. ראו בין היתר וסטרייך, תמורות. כמו כן יש להעיר שההגנה על מעמד האישה' כפי שהונהגה ע"י תקנות אלה, על אף שהיא ראויה ומתבקשת ביחס לזמן, יכולה לעמוד ברציפות כלשהי עם תודעה פמיניסטית אך לא בלכידות איתה, מאחר שהיא מותירה את הכוח מתמידה במסגור האישה כגורם פסיבי שזקוק להגנה מהממסד הגברי (ובכך עוד אלמנט טקסיסמלי בהצעת הלן שהאישה תשביע את הגבר ולא הגבר ישבע מעצמו).

⁴⁴ ראו משנה שבועות ג: י-יא; בבלי שם דף כט עמ' ב; משנה תורה, שבועות ב: א.

⁴⁵ בכך יש גם אלמנט סימבולי-קבלי: בחטיבת 'רעיא מהימנא' שבזוהר, מתוארת השבועה כמאפיינת את ספירת מלכות, ואת ספירת מלכות כמושבעת על ידי 'בעלה' – ספירת יסוד. המלכות מסמלת את התורה שבעל

השבועתי אוֹתָף – הצעה מעשית לביטוי הדדיות במעמד הקידושין

ההדדיות הזוגית, ובניגוד אליו, היא אינה כרוכה בתודעת קרע ובביצוע הליכים חסרי משמעות הלכתית-פורמלית.⁴⁶

ניתן ליישם את השבועה כאמור בתור שבועת ביטוי בלבד, אולם ניתן גם לעגנה כ'שבועה בנקיטת חפץ' – שבועה החלה לא מתוקף הביטוי בפה של שם ה' או אחד מכינויו, אלא מתוקף סמיכת היד על חפץ קדוש.⁴⁷ לשבועה בנקיטת חפץ יש מעמד הלכתי 'חזק' יותר, וכך היא גם נתפסת בתודעה הכללית.⁴⁸ חפץ קדוש שסמלי במיוחד לשבועה הוא מזוזה, שמבטאת את הביתיות שכרוכה בנישואין.⁴⁹

שבועה במזוזה כוללת בתוכה את פרשנות החתונה של הזוג לא כאהבה רומנטית בעלמא, אלא כבניין בית יסודי ומוצק המתעצב סביב אהבה רומנטית זו. המזוזה הניצבת בפתחי הבית תוחמת אותו ומגדירה את גבולותיו, ובכך מבנה את מהותו שלו. משהו ממהות זו, ומהתודעה שדנו עליה במאמר, רמוז כבר במבנה המזוזה עצמו. המזוזה טומנת בתוכה כרכיב מהותי את פיסת הקלף והפרשיות הכתובות עליו – אך פיסת קלף זו אינה עומדת לבדה, ואינה מתפקדת בתור המרכיב היחיד שמעצב את נוכחות המזוזה במרחב וערכה הסמלי. פיסת הקלף עומדת לצד בית המזוזה החיצוני, ועם הבית כולו כמכלול, ומקיימת איתם סימביוזה של משמעויות. בצורה דומה, ההלכה והתורה 'בפני עצמן', אינן מתקיימות ונוכחות במנותק מהוויית החיים ומהתודעה האנושית. הן מזינות את הוויית החיים במשמעות, אך גם סופחות מהמשמעות שלה ומתעצבות לאורה.

פה, על הדינמיות שבה והתאמותיה לשינויים ההיסטוריים; וכמו כן, היא מייצגת נשיות, ואף 'כלה'. בהשבועת החתן על ידי הכלה יש אם כן היפוך סימטרי של המבנה הסימבולי-פטריוארכלי שמעמיד ספר הזוהר. ראו בן הראש, נדר ושבועה.

⁴⁶ וראו בפיקאר, מתן טבעת, הערה 1, שמביא כי "מנהגנו שהאיש מקדש את האשה בטבעת אינו מנהג יהודי מקורי". בדבריי אלו אינני מכוון ל'מקורות' היסטורית של המנהג, אלא לרמת השתלבותו בשיח ההלכתי בהווה: בעוד לטבעת אין ערך דווקאי, ואינה עצמית למעשה הקידושין ולא להשלכותיו, ההשלכות האיסוריות של השבועה מובנות ואינן בגדר שפה חיצונית להלכה.

⁴⁷ ראו בנספח.

⁴⁸ כדוגמא ניתן להביא את המנהג בצה"ל להשביע על תנ"ך, או על כתבי קודש של דתות אחרות לבני דתות אחרות.

⁴⁹ כמובן, אם בוחרים באפשרות זו, והזוג נכנס לביתו באותו ערב, נכון לוודא שיש בו מזוזה זמנית.

נספח א' – היבטים הלכתיים בשבועה

יש לעצב את השבועה באופן שהיא תחול רק כשהזוג מקיים חיים זוגיים תקינים, כדי שהשבועה לא תגרום לעגינות מצד הגבר, על אחת כמה וכמה כשמדובר בשבועה שהאדם לא יזום אלא משיב באישורה, שהרי חלוחה של שבועה זו תלויה בדעת המשביעה. כל שבועה תלויה בדעת כלשהי, השבועה הקלאסית היא על דעת האדם הנשבע עצמו, אך יש גם שבועה על דעת אדם אחר או מספר אנשים, ציבור שלם ודעת בית הדין.⁵⁰ בנוסף, נפסק שניתן להישבע על דעת מסמך 'הסכמה';⁵¹ כלשון הריב"ש: "ואף אם נשבעו בפרט על דעת ההסכמה [המסמך הכתוב הנידון] נשבעו".⁵² לכן ניתן לנסח מסמך הסכמה שיחתם על ידי הכלה והחתן טרם השבועה, ויגלה את דעתם בעניין גרדי השבועה.⁵³ הסכמה זו תקפה כגרדי השבועה, מאחר שהולכים על פי הכתוב בה, ולא על פי אומדנא, אלא אם הוא 'אומדנא דמוכח' שמעיד גם על האופן שבו הבין החתן הנשבע את ההסכמה. הסכמה זו מייטרת את השימוש בהיתר נדרים ושבועות במקרה של גירושין וכיו"ב, מאחר שהיא מגדירה כי הנדר יחול מעיקרא רק במקרים מסוימים.⁵⁴ ניתן גם לנסח תנאי זה על ידי התייחסות לגדר בהסכם קדם נישואין, אם הזוג חתם על כזה. על מנת למנוע עגינות ח"ו מחד, ולייצר סימטריה מאידך, ניתן להסמיך בגילוי הדעת את גרדי השבועה לגרדי תקנת רבינו גרשום, כלומר, השבועה תחול כל עוד (1) בני הזוג נשואים, (2) לא התקיים מצב המתיר ע"פ חרם דרבינו גרשום להתחתן עם אישה אחרת⁵⁴ (מצבים כאלה כוללים סרבנות או אי יכולת לקבל גט מצד

⁵⁰ משנה תורה שבועות ב: טו-טז, שם ו: ז, שו"ע יו"ד רכח: כ-כב. לחלק מהדעות, בשבועה על דעת אחרים שאינם רבים (למעלה משלושה) או על דעת בית דין אין צורך בדעתם בשביל להתיר וניתן להתיר גם בלעדיהם, ראו בין היתר שם, וכן בהקשר דומה לנידון בדין בפסקי דין של בתי הדין הרבניים בישראל, כרך יא, עמ' 57-59. יש לשים לב שבמשנה תורה שבועות ב: טו, "אין זה יכול לומר כן וכך היה בלבי..." נראה שאינו אמור על התרת השבועה, אלא על בירור גרדיה.

⁵¹ שו"ת ריב"ש סי' תכב, וראו גם שם סי' קצה (דיני נדר הם כשבועה לעניין זה, ראו משנה תורה נדרים ב: ג, שו"ע יו"ד רלט) וכן בשו"ת הראש כלל ח' סי' יג, על נוסח שבועה שנכתב (לא ברור שם אם החתימה מהווה השבועה עצמה, או שהשבועה נעשית, בדומה למקרה בריב"ש, על דעת המסמך החתום, אך נראה שאי אפשר לומר שהשבועה נעשית בהקראת המסמך, שהרי 'נשבענו' שם בלשון עבר). עקרון זה יסודי והובא להלכה בב"י יו"ד ריח, ברמ"א על שו"ע שם, וכן בשו"ת מהרשד"ם חלק יו"ד סי' צב.

⁵² מהמקורות לעיל נראה שההסכמה אינה גילוי דעת בעלמא על דעת המשביע, אלא ממש ה'דעת' עצמה שתלויה בה השבועה, ואולי יש לחלק בין דעת יחיד, רבים, ודעת בית דין (והדברים עשויים להיות תלויים במחלוקת האם יש צורך בדעת המושבעת ע"מ להתיר כשהיא לא בית דין), אך אכתי צ"ע בהיבטים הלמדניים האלו, ואין כאן המקום להאריך.

⁵³ להיתר נדרים ושבועות ראו משנה תורה נדרים ב: יב-יג, שם שבועות ו, שו"ע יו"ד רכח.

⁵⁴ ראו ברדב"ז א: רס שמשווה את גרדי השבועה לגרדי חדר"ג, ולמקורות נוספים ראו בפסקי דין של בתי הדין הרבניים בישראל, כרך יא, עמ' 27-29, 43-44, 52-59. אולם בנהר מצרים, חלק אבן העזר סי' א', עמד על ההבדלים בין חדר"ג לבין מנהג השבועה: היתר נשיאת אישה שנייה לאחר עשר שנים בלא צאצאים, ושאלת הגירושין בעל כורחה של האישה. ראוי להבחין כי הן בהשוואת השבועה לחדר"ג אצל הרדב"ז והן בשלילת ההשוואה אצל נהר מצרים, הנפקא-מינה המיידית היא הרחבת ההיתר לשאת אשה נוספת. וכיו"ב ראו באריכות אצל וסטריין, תמורות, בעיקר פרק שביעי.

האישה)⁵⁵ הנוהגים להישבע על תנאי הכתובה יכולים להוסיף זאת בנוסח השבועה ובהסכמה הכתובה עליה.

בעניין ניסוח ההתחייבות כנדר או כשבועה: שבועה חלה על האדם, כלומר, אוסרת את האדם מלבצע פעולות מסוימות, ולכן היא חלה גם על מושגים מופשטים, 'שאיך בהם ממש'.⁵⁶ לעומתה, נדר מרחיק את האדם מישויות מסוימות, על ידי הגדרתן כאסורות עליו לעניינים מסוימים, זאת בדומה לאיסור אשת איש, שחל על האישה כישות מובחנת ביחס לכלל הגברים בעולם חוץ מהאיש שהיא נשואה לו.⁵⁷ ניתן עקרונית לנסח התחייבות דומה גם בנדר, שיוצר זיקה איסורית בין האדם למושא הנדר 'עצמו', אם האדם יקבל על עצמו להיות מודר לשם אישות מכל הנשים שאינן אשתו, כלומר, אינו יכול לקבל מהן הנאה לעניין אישות.⁵⁸ יש לפרש בהסכמה הכתובה שמדובר על קיום יחסי מין, מאחר שנראה שמשמעות 'לשום אישות' במקורות העוסקים בכך היא נישואין ולא בקיום יחסי מין.⁵⁹ עמדת האישה, כמובא בגוף המאמר, היא שנוכח יותר לנסח את ההתחייבות כשבועה, בגלל מנגנון הפקעת השבועה – בנדר יש לנסח אותו בתור תנאי חיצוני, שמחיל את הנדר רק במקרים מסוימים, ואילו בשבועה, מאחר שאינה עוסקת באובייקטים מסוימים אלא במושגים מופשטים, תנאי השבועה הם גדריה שלה עצמה. אכתי צריך עיון כיצד נכון לנסח את תנאי הפקעה בבחירה בנדר.

בעניין שבועה על חפץ קדוש שאינו ספר תורה: הדוגמאות הקלאסיות לחפצים שניתן להישבע עליהם הם בעלי קדושה עצמית, כגון ספר תורה ותפילין. בגמרא נראה שעיקר הדין הוא בספר תורה, ודווקא תלמיד חכם יכול להישבע עם תפילין.⁶⁰ רבים פוסקים שהשבועה חלה ואף נחשבת לנקיטת חפץ על כל ספר הכולל פסוק עם שם ה', או אפילו כולל כתיבה עברית כלשהי, לכל הפחות אם אחז את הספר בידו.⁶¹ נראה שקביעת הבבלי שם שבועה על תפילין לכתחילה היא רק לתלמיד חכם, אמורה דווקא ביחס למחויב שבועה בבית דין,⁶² ובמקורות הנ"ל שהודו שכל מי שנשבע על תפילין חייב בהתרה לכל הפחות, ובכלל לא

⁵⁵ ניתן למתוח ביקורת על האופן שבו בתי הדין הרבניים מתירים בפועל גברים נשואים להתחתן בשנית על פי חרם דרבינו גרשום. עם זאת, מטרת הצעה הנוכחית אינה לתקן את עוול אי הסימטריות בהליך הגירושין, אלא להרחיב את ההדדיות בנישואין; כל עוד הצעה זו לא מעמיקה עוולות או מוסיפה עוולות חדשות, דיינו. ⁵⁶ להבדלים בין שבועה לנדר ראו משנה תורה נדרים ג.

⁵⁷ ראו לביטוי קיצוני בבבלי קידושין ז עמ' א: "וניפשו לה קידושי כולה..." כלומר, יש הבנה שחלות הקידושין 'מתפשטת' באישה, בדומה לקדושת הגוף של הקדש.

⁵⁸ משנה נדרים ח:ז, משנה תורה נדרים ח:ט, שו"ע יו"ד ריח:ג.

⁵⁹ ראו בשטמ"ק על בבלי נדרים סג עמ' ב, בשם 'הפירוש' ובשם הרי"ף.

⁶⁰ בבלי שבועות לח עמ' ב.

⁶¹ מרדכי שבועות רמז תשנח ע"פ רב האי גאון, הובא גם ברא"ש נדרים ג:ב; בית הבחירה למאירי על שבועות לח: , מהר"י וייל סי' קעא, תרומת הדשן (פסקים וכתבים) סי' לו, רמ"א וגר"א על חו"מ פז:יט, ב"י יו"ד רלז:ו, רמ"א על שו"ע שם. ראו גם נודע ביהודה מהדורה קמא יורה דעה ס' עא שמצדד בדעת הרמ"א, שהדין שייך בכל כתיבה אשורית, אף בנשבע בספרי 'חכמה חיצונה'.

⁶² ראו משנה תורה יא:יא.

מחולת המחנים

ברור אם שייך 'לכתחילה' בשבועה שאינה בבית דין. לעניין שבועה במזוזה, הובאה בפוסקים שאלה האם בשבועה על המזוזה שבמפתן ללא לקיחתה בידיים יש משום נקיטת חפץ, וכן האם חמורה שבועה כספר תורה לעניין שלא מתירים שבועה במזוזה.⁶³ אמנם בשו"ת רב פעלים⁶⁴ הסתפק בנשבע במזוזה 'אי הוי שבועה גמורה', אך לא נימק דבריו שם, ונראה שכוונתו ב'שבועה גמורה', לשבועה שאינה ניתנת להפרה, שזהו נידון השאלה – האם ניתן להתיר את השבועה, וכן נידון תשובת שו"ת בנין ציון שהובאה שם, אך גם לשיטתו היא תחשב שבועה גמורה לעניין חובת הנשבע למלא אותה, שהרי לכ"ע שבועה חלה אף בלא נקיטת חפץ ובלא הזכרת שם או כינוי⁶⁵ ואי אפשר לומר שכוונת הרב פעלים לומר שלא הייתה שבועה כלל, שאין לכך שום מקור. ואם התכוון לומר שנחשב שבועה, אך לא נחשב כנקיטת חפץ,⁶⁶ אין בכך נפקא מינה לדינא, שכאמור אוסר הדבר על עצמו בכל מקרה.

⁶³ שו"ת רב פעלים ד יו"ד כד, שו"ת שאגת אריה (לנכד הב"ח) סי' א, שו"ת בנין ציון סי' עט, חישוקי חמד נדרים דף יד ע"ב ענין א.

⁶⁴ שם.

⁶⁵ יו"ד רלז: א. וראו טור ובית יוסף שם, שאף הדעות המקלות בשבועה מעין זו יודו שיש איסור, ולכלל היותר אין מלקות או קורבן.

⁶⁶ כך סבר בחישוקי חמד שם בדעת רב פעלים וכן הסתפק ברשימות שיעורים לרי"ד סולובייצ'יק שבועות לח עמ' ב בדעתו הוא.

נספח ב' – הצעה לנוסח הסכמה כתוב

יצויין כי המובא פה לעיל הוא לדוגמא, ויש להתייעץ עם פוסק הלכה לגבי המימוש בפועל בפועל.

לחתימה טרם השבועה:

אני, החתן _____ בן _____ ו _____, למשפחת _____, מספר ת.ז. _____, מצהיר כי השבועה שאשבע לכלה _____, בנוסח: "הרי אתה מושבע להיות מיוחד לי בנישואינו, על פי הסכמתנו" משמעה שלא אקשר לאישה אחרת בקשרי אישות, הן על ידי שידוך, הן על ידי נישואין, וכן שלא אבוא על אף אישה אחרת, וכל הנ"ל כל עוד אסור לי לשאת אישה אחרת בדיני תקנת רבינו גרשום מאור הגולה. ועל דעת כן אשבע, והכל שריר וקיים.

_____ חתימה
_____ תאריך
_____ מקום

אני, הכלה _____ בת _____ ו _____, למשפחת _____, מספר ת.ז. _____, מצהירה כי השבועה שאשביע את החתן _____, בנוסח: "הרי אתה מושבע להיות מיוחד לי בנישואינו, על פי הסכמתנו" משמעה שלא יקשר לאישה אחרת בקשרי אישות, הן על ידי שידוך, הן על ידי נישואין, וכן שלא יבוא על אף אישה אחרת, וכל הנ"ל כל עוד אסור לו לשאת אישה אחרת בדיני תקנת רבינו גרשום מאור הגולה. ועל דעת כן אני משביעה אותו, והכל שריר וקיים.

_____ חתימה
_____ תאריך
_____ מקום

מחולת המחנים

לחתימה לאחר השבועה:

אנו מעידים כי החתן _____ שחתם לעיל, נשבע להיות מיוחד לכלה _____
שחתמה לעיל, על דעת הסכמה זו ולפי הפרטים המוזכרים פה, והכל שריר וקיים.

ונאום _____ בן _____ ו _____, למשפחת _____,
מספר ת.ז. _____ עד;

ונאום _____ בן _____ ו _____, למשפחת _____,
מספר ת.ז. _____ עד;

_____	_____	_____	_____
מקום	תאריך	חתימה	שם
_____	_____	_____	_____
מקום	תאריך	חתימה	שם

ביבליוגרפיה

Orit Avishay, "Doing Religion" in a Secular World: – אבישי, דת בעולם חילוני –
Women in Conservative Religions and the Question of Agency, Gender and
Society 22:4 (August 2008), pp. 409–433.

אדלר, פמיניזם יהודי – רחל אדלר, פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר, מאנגלית: רות בלום,
תל אביב: משכל, 2008.

בוזגלו, שפה לנאמנים – מאיר בוזגלו, שפה לנאמנים: מחשבות על המסורת, ירושלים: קרן
מנדל, 2008.

בחבוט, שושנת העמקים – אליהו בחבוט, שושנת העמקים: שיעורים וביורוי הלכות בדינים
מצויים ושכיחים בענייני אבן העזר... מהלכות חופה וקידושין ומדיני איסור יחוד, ירושלים:
מכון אוצרות הגאונים, תשס"ח.

ביגמן, קווי מתאר – דוד ביגמן, מ"אני אבחר בך" עד "את בי תבחרי": קווי מתאר
להתפתחות הקידושין בספרות חז"ל, מעגלים ט' (תשע"ז), עמ' 43–60.

הנ"ל, בין איסור לקניין – דוד ביגמן, בין איסור לקניין: תגובה למאמרה של רבקה לובין,
אקדמות ל"א (תשע"ט), עמ' 133–137.

בן הראש, נדר ושבועה – יונתן בן הראש, נדר ושבועה כהתרחשויות מיתיות בדרשות
ה'זוהר', בתוך: אבינועם רוזנק (עורך), הלכה כהתרחשות, ירושלים: מכון ון ליר ומאגנס,
2016, עמ' 295–327.

גולינקין, גישות – דוד גולינקין, תשע גישות למעמד האשה בהלכה במאה העשרים, בתוך:
הנ"ל, מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, ירושלים: המרכז לחקר האשה בהלכה שליד
מכון שכטר ללימודי היהדות, תשס"א, עמ' 9–21.

הנ"ל, נתינת טבעת – דוד גולינקין, נתינת טבעת לחתן מידי הכלה בטקס הנישואין, יוני
2018, באתר מכון שכטר: <https://bit.ly/3v9JUXK>.

דייכס, כתבות ארמיות – שמואל דייכס, כתבות ארמיות מימי עזרא, השלח יז, 8–20 (יולי
1907), 504–522 (דצמבר 1907). זמין במאגר העיתונות היהודית ההיסטורית – יולי
1907: <https://bit.ly/3C9LlSj>; דצמבר 1907: <https://bit.ly/2Xgq9Sl>.

מחולת המחנים

הבלין, תקנות רגמ"ה – שלמה זלמן הבלין, תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס (לאור תשובות הרשב"א ורבי יצחק די מולינא מכתבי-יד), שנתון המשפט העברי ב' (תשל"ה), עמ' 200—257.

וסטרייך, תמורות – אלימלך וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי: מסע בין מסורות, ירושלים: מאגנס, תשס"ב.

Gail Labovitz, "With Righteousness and with – ליבוביץ, בצדק ובמשפט – Justice": To Create Equitable Jewish Divorce, Create Equitable Jewish Marriage, *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues* 31 (Spring—Fall 2017), pp. 91—122.

לוביץ, לשאלת תוקף – רבקה לוביץ, לשאלת תוקף קניין האישה בקידושין, אקדמות ל"א (תשע"ט), עמ' 97—116.

Phillip I. Lieberman, Partnership, Equity, and – ליברמן, שותפות והגינות – Traditional Jewish Marriage, *Jewish Law Association Studies* 18 (2019), pp. 73—93.

Dov Linzer, Double Ring Ceremonies, at 'my Jewish – לינור, שתי טבעות – Learning' site: <https://bit.ly/3nYzDew>.

David N. Myers, Resisting History: Historicism – מאירס, התנגדות להיסטוריה – and its Discontents in German-Jewish Thought, Princeton—Oxford: Princeton University Press, 2003.

מירון, מלאך ההיסטוריה – רוני מירון, מלאך ההיסטוריה: דמות העבר היהודי במאה העשרים, ירושלים: מאגנס, 2013.

סורוצקין, אורתודוקסיה – דוד סורוצקין, אורתודוקסיה ומשטר המודרניות: הפקתה של המסורת היהודית באירופה בעת החדשה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011.

הנ"ל, חילוניות – דוד סורוצקין, יסודותיה של החילוניות היהודית, תיאוריה וביקורת 42 (אביב 2014), עמ' 293—312.

השבעתי אותך – הצעה מעשית לביטוי הדדיות במעמד הקידושין

עברון ואיבלמן, הטקס שלנו – אביעד עברון ורינה איבלמן, הטקס שלנו – הענקת טבעת לחתן ופיוט לשבע הברכות, אב תש"ף, באתר 'גלויה': <https://bit.ly/2S6FYZu>.

עסיס, חדר"ג – יום טוב עסיס, חרם דרבנו גרשום ונישואי כפל בספרד, ציון מו (1981), עמ' 251-277.

פיקאר, מתן טבעת – אריאל פיקאר, מתן טבעת מן הכלה לחתן בסוף טקס החופה, תחומין כ' (תש"ס), עמ' 311-316.

פונקנשטיין, התבוללות – עמוס פונקנשטיין, דיאלקטיקת ההתבוללות, מאנגלית: איה ברור, זמנים 55 (חורף 1996), עמ' 64-71.

הנ"ל, תודעה היסטורית – עמוס פונקנשטיין, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תלאביב: עם עובד, תשנ"א.

פורסטנברג, השיח התלמודי – אריאל פורסטנברג, שפות השיח התלמודי, ירושלים: מאגנס, 2017.

פלדבלום, בעיית עגונות וממזרים – מאיר שמחה הכהן פלדבלום, בעית עגונות וממזרים – הצעת פתרון מקיפה וכוללת, דיני ישראל י"ט (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' רג-רטז.

פרידמן, הלכות אישות - מרדכי עקיבא פרידמן, הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ ישראל, תרביץ נ' (תשמ"א), עמ' 209-242.

פרידמן, ריבוי נשים – מרדכי עקיבא פרידמן, ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים תשמ"ו.

ציון וולדקס, מחדשים את הקידושין - תניא ציון וולדקס, מחדשים את הקידושין, דעות 31 (תשס"ז), באתר נאמני תורה ועבודה: <https://bit.ly/3evq7ex>.

קורן, הרי אתה – עירית קורן, הרי אתה מחודש לי: מגדר, דת ויחסי כוח בטקס הנישואין היהודי, ירושלים: מאגנס, 2011.

רוס, ארמון התורה – תמר רוס, ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם, מאנגלית: רותי בראילן, תל אביב: עם עובד, 2007.

שג"ר, הליכות עולם – הרב שמעון גרשון רוזנברג, הליכות עולם, אלון שבות: מכון כתבי הרב שג"ר, תשע"ו.